

XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis ve Yöresi Zâviyeleri

Zülfiye KOÇAK¹

ÖZ

İslâm dininin kurumlardan biri olan zâviyeler, herhangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları yapı veya yapı topluluğunu ifade etmektedir. Osmanlı Devleti'nde ilk dönemlerden itibaren zâviye kurmak isteyen şeyh ve dervişlere, mirî topraklarda bir takım muafiyetler verilmek suretiyle destek verilmiştir. Bu nedenle Anadolu'da Osmanlı öncesi dönemlerde kurulmaya başlayan zâviyelerin sayısı Osmanlı döneminde her geçen gün daha da artmıştır. Özel mülkiyetten ziyade, geniş vakıf arazileri üzerinde birer tasavvuf müessesesi olarak kurulan bu zâviyeler, çoğunlukla şehir ve kasaba kenarlarında, yollar üzerinde veya geçit yerlerinde inşa edilmişlerdir. Zâviyeler kuruldukları yerlerde hem halkın manevi ihtiyaçlarını karşılayarak dini, hem de gelip geçen yolculara ücretsiz yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayarak sosyal fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Bunun yanı sıra Anadolu ve Balkanlarda Türk-İslam kültürünün yayılmasına, göçebe yaşayan toplulukların yerleşik hayata geçmelerine ve böylece kuruldukları yerlerde yeniiskân alanlarının açılmasına da hizmet etmişlerdir. Bütün bu özellikler dikkate alındığında Osmanlı Devleti'nde zâviyeler; bir taraftan kendilerine özgü idari, yönetim, dini anlayış ve ritüellere sahip sosyal bir kurumu, diğer taraftan devletin en ücra köşelerinde hizmet vermeleri ve böylece Osmanlı idari düzeninin sağlanmasına yardımcı olmaları sebebiyle de sivil bir iktidarı temsil etmişlerdir.

Osmanlı Devleti, egemenliğine aldığı şehirlerde kuruluşundan başlayarak Türk-İslâm kültürünü yerleştirmek ve kalıcılığını sağlamak amacıyla zâviye yapımını önemsemiştir. Osmanlı Devleti'nde pek çok müessese gibi zâviyeler de vakıf gelirleriyle faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Vakıflar, meydana getirdikleri sistem sayesinde gelir sağlayan ve elde ettikleri gelirlerle toplum ve devlet yararına çok

¹ Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye.
E posta: zkocak@beu.edu.tr ORCID: 0000-0002-1352-9849, DOI: 10.32704/erdem.2022.82.079
Makale Gönderim Tarihi: 26.04.2021 *Makale Kabul Tarihi: 29.03.2022 * (Araştırma Mk.)

çeşitli konularda hizmet üreten kurumlardır. Zâviyelerin ihtiyaçlarını karşılamak ve sürdürülen hizmetlerin devamlılığını sağlamak amacıyla çoğunlukla zâviye şeyhleri bazen de devlet yöneticileri tarafından kurulan veya desteklenen vakıflar, bu sosyal ve dini kurumların uzun yıllar varlıklarını sürdürmelerine yardımcı olmuşlardır.

Tarihsel süreçte kurulduğu coğrafyadan dolayı birçok medeniyete ev sahipliği yapan Bitlis ve yöresi, 1515 yılında Osmanlı egemenliğine alındıktan sonra belirli zaman aralıklarında tahrir edilmiş ve bu tahrir sonuçları ayrıntılı şekilde mufassal defterlere yazılmıştır. Mufassal tahrir defterlerine Bitlis ve çevresinde bulunan zâviye ve zâviye gelirleri, buralarda görev yapan görevliler ve aldıkları ücretler, zâviye vakıflarının menkul ve gayrimenkulleri ile bunlardan sağlanan yıllık gelirler de ayrıntılı şekilde kaydedilmiştir. Bu çalışmada 1540, 1556 ve 1571 yıllarında düzenlenen dört ayrı tahrir defteri incelenmiş ve bu defterlerde yer alan Bitlis ve yöresi zâviyeleri tespit edilmiş, tespit edilen zâviyelerin günümüze kadar varlığını devam ettirip ettiremedikleri ortaya konulmuştur. Böylece özelde Bitlis şehrinin dini ve sosyo-kültürel tarihinin ortaya çıkmasına genelde de kültür tarihine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, zâviye, vakıf, tapu tahrir defterleri, Şerefnâme.

The Zawiya of Bitlis Region in the Land Registry Books of 16th Century

ABSTRACT

As an institution of Islam, zawiya refer to specify buildings or a group of buildings where dervishes of a sect maintained communal activities under the pious rule of a sheikh. From the earliest times, sheikhs and dervishes who wanted to establish zawiya were supported by Ottoman Empire via granting certain exemptions in miri (imperial) lands. As a result, the number of zawiya that began to be established in Anatolia increased in time during the Ottoman era. These lodges, which were built as a Sufi institution on large Waqf lands rather than private properties, were mostly constructed on the outskirts of cities and towns or on roads and passages. On the one hand, zawiya undertook religious functions by meeting the spiritual needs of local people; on the other hand they took a social role by providing free food, free drink and accommodation to the passengers. In addition, they served to spread Turkish-Islamic culture in Anatolia and Balkans, to facilitate the settling down of nomadic communities, and to open new settlements. Upon a brief consideration of these characteristics, zawiya in the Ottoman Empire represented a social establishment with their distinctive administration, religious understanding and rituals whereas they constituted a civil power thanks to their service even in the most remote corners of the empire that helped to keep the Ottoman administrative order.

Ottoman Empire, after it was founded, attached much importance to the building of zawiya in conquered cities to establish Turkish-Islamic culture and to ensure its permanence. Like many establishments in the empire, zawiya continued their activities with the Waqf income. Waqfs were institutions that obtained income thanks to the system they generated and that produced services in a wide diversity of subjects on the benefit of society and the state. They were established or supported mainly by the sheikhs, sometimes by the state governors in order to meet the needs of the lodges and to ensure the continuity of the services while they were helping the survival of these social and religious institutions for long years.

Having hosted many civilizations in terms of its strategical geography in the historical process, Bitlis and its neighborhood were registered at certain time intervals after the rule of Ottomans in 1515. The results of this registration were written in detailed registry books, all of which include valuable information about the zawiya located in and

around Bitlis apart from their income, their personnel and the wages as well as Waqf properties of zawiya whether movable or not, the annual income acquired through them and their means of operation. In this study, zawiya in and around Bitlis were examined based on four separate cadastral registers which were prepared in 1540, 1556 and 1571 and an explanation was found about whether these zawiya could exist or not today. Thus, an effort was spared to contribute to the emergence of the religious and socio-cultural history of the Bitlis in particular, and to the cultural history in general.

Keywords: Bitlis, zawiya, waqf, land registry books, Sharafnama.

Giriş

Özellikle Moğol istilasından sonra Anadolu'ya göç eden topluluklar arasında bulunan şeyhler ve dervişler, Anadolu'da tasavvufun temellerini atarak bazen devletin desteği bazen de kendi imkânlarıyla henüz fethedilmemiş bölgelerde yurt açmak ve fütühatla meşgul olmak için çok sayıda zâviye kurmuşlardır (Savaş 1992: 100). Çoğunlukla boş, tenha ve harap bölgelerde kurulan bu zâviyeler, zamanla büyüyerek buldukları yerin yeni bir köy ve kasaba hüviyetine kavuşmasını sağlamışlardır (Eyice 1963: 29; Kara 1980: 150-151). Farklı bölgelerden Anadolu'ya göç eden Osmanlı devrinin ilk dervişleri, fetihlere katılarak hem manevi destek sağlamışlar hem de kurdukları köylerde ziraat ve hayvancılık yaparak buldukları bölgeleri imar etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda Türk-İslâm kültürünün yayılmasını sağladıkları için yöneticilerin güven ve takdirini kazanan ve devlet tarafından himaye edilen tarikat şeyhlerinin kazandığı bu güven, devlet adamlarının tasavvufa yönelmelerine ve onlara birçok konuda destek sunmalarına sebep olmuştur (Küçükdağ ve Güler 2015: 22).

Osmanlılara özgü bir kurum olmayan zâviyelerin ilk örneklerini takya, dergâh, galat, hangâh, şavm'a ve ribât adıyla Kuzey Afrika, İran, Suriye ve Anadolu'da kurulmuş olan İslâm devletlerinde görmek mümkündür (Ocak, 1978: 250-256). Osmanlılarda daha çok âsitâne, dergâh, tekke ve zâviye gibi isimler, değişik zaman ve zeminlerde aynı görevi yerine getiren müesseseleri ifade etmek için birbirlerinin yerlerine kullanılmış olsa da (Ocak ve Faroqhi 1986: 477) XVI. yüzyıldan başlayarak bunlar arasında işlevsel bir takım farklılıklar ortaya çıkmıştır. Zâviye; şehir, kasaba ve köylerde veya yollar üzerinde kurulmuş, içinde belli bir tarikata mensup şeyh ve dervişlerin yaşadığı ve gelip geçen yolcuların bedava misafir edildikleri yapı yahut yapı topluluğudur (Ocak 1978: 248; Ocak ve Faroqhi 1986: 468). Âsitâne, tarikat veya tarikat kolunun merkezi olan tam teşekkülü tekke olup içinde tarikat kurucusunun türbesini barındıran büyük yapıdır. Tekke ise daha çok şehir ve kasabalarda dergâhtan küçük ve istinad edilecek yer anlamındaki zâviyelere denilmiştir (Tanman 1991: 485; Ocak 1978: 249). Osmanlı Devleti'nde çok sayıda inşa edilen bu yapılar, sosyal yardım müessesesi olduğu kadar, dinî propaganda bakımından da son derece etkin roller üstlenmiş, emniyet ve haberleşmenin temin edilmesini sağlamış, iktisadî hayatın içine de teşkilatlı bir şekilde girerek dâhil oldukları meslek ve sanatları kontrolleri altına almışlardır. Diğer taraftan, çoğunlukla şehir dışı boş arazilerde kurularak yeni tarım sahalarının iskân edilmesine öncülük etmiş ve ıssız yol güzergâhlarında

gelip geçen yolculara hizmet vermişlerdir (Barkan 1942: 284-304).

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin fiziksel oluşumunda dini yapıların önemi oldukça fazlaydı. Bu yapılar hem şehirlerin görünümüne katkı sağlamış hem de şehirlerin geçirdikleri tarihi süreçleri ve gelişimleri anlamamıza olanak sunmuşlardır. Dini yapıların bir diğer özelliği de devlet buyruklarının halka duyurulduğu birer idare merkezi olmalarıydı. Şehirlerdeki idareciler, özel günlerde bu mekânlarda halkla bir araya gelmiş, onların her türlü istek ve şikâyetlerini dinlemişlerdir. Böylelikle idarecilerle halk arasında samimi bir ortam oluşmuş, halk ile devlet arasındaki bağlar güçlenmiştir (Barkan 1962-63: 239-296; İpşirli 1993: 90).

Zâviyeler bir şeyhin yönetiminde bağlı olunan tarikatın erkânına göre zikir, ibadet ve seyr ü süluk¹ ile meşgul olunan, nefis terbiye edilen, ruhen ve bedenen eğitilip olgun ve yetkin kişilik kazanılan mekânlar şeklinde tanımlanmış olsalar da buralarda dini ve tasavvufi ilimler öğretilmiş, tefsir, hadis, tarikat, hakikat gibi dersler verilerek kuruldukları bölgelerde önemli birer hizmet merkezi konumuna gelmişlerdir (Ocak 2011: 224-225; Kazıcı 2003: 182; Gündüz 1984: 76; Baltacı 2005: 18). Zâviyeler üstlendikleri bu fonksiyonların yanı sıra şehirlerde edebiyat, şiir, kültür, musiki, hat, tezhip vb. güzel sanatların öğretildiği ve yaşatıldığı mekânlar olmuşlardır. Şeyhlerin halka yönelik belirli günlerde düzenledikleri vaaz ve nasihatler, söz konusu edebiyat ve müzik icrası yazılı kültürün kırsal kesimlerdeki en önemli aracı olarak bu kurumları birer halk eğitim ve kültür merkezine dönüştürmüştür (Ocak ve Faoqhi 1986: 468-476; Köprülü 2013: 342; Kara 1980: 60; Serin 1986: 14; Demirtaş 2007: 26-27; Demirci 1998: 41).

Osmanlı şehirlerinde özellikle boş, تنها ve harap alanlarda inşa edilen zâviyeler ve bunlara gelir sağlamak amacıyla kurulan vakıflar, İslâm dininin sınıflaşmayı önleyici vasfının önemli bir pratiğini de yerine getirmiştir. Zâviyelerin bakım ve onarım işlerini üstlenerek onların uzun süre ayakta kalmalarını sağlayan vakıflar, gönüllülük esasından hareketle, kişilerin ihtiyaç fazlası gelirlerini toplumun ihtiyaç sahibi kesimlerine aktarıp zenginlerle fakirler arasında sevgi bağlarının güçlenmesine vesile olmuşlardır. Böylelikle sosyal sınıflar arasındaki farklılık ve huzursuzluk azalmış, toplumsal barışın sağlanmasına yardımcı olunmuştur (Berki 1965: 12; Bizbirlik 1999: 59; Öztürk 1999: 38; Sırım 2018: 24).

¹ Sözlükte “yolculuk yapmak, seyahat” anlamına gelen sefer kelimesi (çoğulu esfâr), tasavvufta sâlikin nefsini terbiye etmek ve Hakk'a ermek için yaptığı maddi/bedenî ve mânevî/bâtınî yolculuğu ifade eder. Hakk'a ermek için bir rehberin öncülüğünde ve denetiminde çıkılan manevi ve rûhi yolculuktur. Bkz. Uludağ 1991: 427-428; Pakalın 1971: 198; Ağca 2016: 128.

Çalışmaya konu olan Bitlis, Dicle Nehri'nin kolu olan Botan suyuna karışan Bitlis çayının Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinden 1400-1450m. yükseklikte kurulmuştur. Şehir, el-Cezîre düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezî platolarına ve oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Torosları aşan en kolay ve en kestirme yol üzerinde bulunmaktadır. Bu yol, bir taraftan Van Gölü havzası ile Diyarbakir yaylaları ve el-Cezîre ovaları arasındaki irtibatı sağlamakta diğer taraftan Muş vasıtası ile yukarı Aras havzasına ve Erzurum'a oradan da Karadeniz kıyılarına ulaşmaktadır. Birçok zorluklara rağmen geçiş sağlayan bu doğal koridor, eskiden beri ticaret kervanlarının ve sürüleriyle birlikte kuzey-güney istikametinde mevsimlik göç edenlerin mecburi güzergâhı olmuştur. Bu önemli geçidi kontrol altında tutan heybetli Bitlis Kalesi de, Bitlis çayı ile Kömüs deresi arasında korumalı bir alan oluşturan dar bir sırt üzerinde kurulmuştur. Şehrin nüvesini teşkil eden kalenin, Büyük İskender'in emriyle onun kumandanlarından Badlis tarafından yapıldığı ve Bitlis adının buradan geldiği yaygın kabul görmüştür (Tuncel 1992: 225-226; Darkot 1979: 656). Bu yaygın görüşe rağmen Bitlis'in ne zaman kurulduğu, adının nereden geldiği henüz kesin olarak bilinmemektedir. Şehre Asurlular Bit-liz, Persler ile Yunanlılar Bad-lis ya da Bad-Lais, Bizanslılar Bal-Lais-on ya da Baleç, Ermeniler Pağeç ya da Bageç, Araplar Badlis ya da Kudama, Türkler Bidlis, Kürtler Zülkarneyn ismini vermişlerdir (Aydın 1967: 1; Büyüm 1982: 1388).

Tarihsel süreçte birçok medeniyete ev sahipliği yapan Bitlis ve çevresine sırasıyla; Hurriler, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar ve Bizanslılar hâkim olmuştur. Bölge, Hz. Ömer zamanında, el-Cezîre Kumandanı İyaz B. Ganem tarafından 641 yılında fethedilmek suretiyle İslâm hâkimiyetine alınmıştır. Daha sonraki yıllarda Bizans ile Müslüman Araplar arasında birkaç defa el değiştirmiş, Emeviler zamanında el-Cezîre Valiliğinin Diyarbakir âmiliğine, Abbâsiler döneminde Hamdaniler ve Mervaniler'e bağlı olarak idare edilmiştir. Bitlis, X. yüzyılda Bizans ile Mervani devletleri arasında bir sınır şehriydi. Büyük Selçuklu hâkimiyetine katılması ise Sultan Melikşah zamanına denk gelmektedir. Bundan sonra Bitlis, Dilmaçoğulları Beyliği, Anadolu Selçukluları, Ahlatşahlar, Artuklular, Eyyubiler, tekrar Anadolu Selçukluları ve Moğolların egemenliğinde kalmıştır. XIV. yüzyılda Şerefoğulları² adlı bir sülalenin hüküm sürdüğü Bitlis önce Karakoyunlulara,

² Bitlis'in köklü tarihi, kurulduğu coğrafyadan ziyade orada hüküm sürenlerle alakalı bir durumdu. Zira "Şerefu'l-mekâni bi'l-mekîn" hükmüyle ilgili bazı bölgeler o bölgede yaşayan kişi veya kişilerle anılır ve değer kazanırdı. Bu durumla alakalı olarak tarihi süreçte Bitlis de orada yaşayan Şerephanlar

bu devletin 1467’de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırılmasından sonra da Akkoyunlara tabi olmuştur. Tebriz’de Safevî Devleti’ni kuran Şah İsmail’in Akkoyunluları ortadan kaldırmasından sonra Bitlis Hâkimi Emir Şeref (ö. 1533), Tebriz’e giderek Şah İsmail’e bağlılığını bildirmiştir (Yınanç 1979: 662-664; Tuncel 1992: 225-226; Turan 1984: 374-399; Çevik 2008: 207-213; Keleş 2011: 275-282; Sevim-Yücel 1989: 87; Turan 1988: 79; Turan 1973: 90-91; Bosworth 1985: 271-275; Merçil 1985: 262; Talay 2017: 45).

Bitlis ve çevresi, I. Selim’in 23 Ağustos 1514 tarihinde Şah İsmail ile yaptığı Çaldıran Savaşı sonrasında İdris-i Bidlisî’nin bölgede gerçekleştirdiği faaliyetler sonucunda Osmanlı yönetimiyle tanışmıştır (Tuncel 1992: 227; Uzunçarşılı 1998: 275-276). Bitlis Hâkimi Emir Şeref, Osmanlılara bağlılığını bildirdikten sonra, merkezi hükümetin bölgede sürdürdüğü siyasete tam destek vermişti (İdrîs-i Bidlîsî 2001: 244-245). Bundan dolayı 22 Kasım 1515 tarihinde Bitlis “eyalet” başlığı taşıyan bir sancak statüsüyle ona tevcih edilmişti (Demir 2008: 265-266; Alanoğlu 2019: 320). Osmanlı Devleti, bu süreçte tımar sisteminin uygulandığı klasik teşkilatlanma dışında bölgenin coğrafi, siyasî ve sosyal yapısı ile uzun yıllardır devam eden yönetim geleneklerini dikkate alarak daha sonra yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar olarak adlandırılacak yönetim modelini uygulamıştır (Kılıç 1999: 122-126; Ünal 2014: 2216-2217; Kodaman, 2014: 162-163; Alanoğlu 2017: 15-17). Bitlis’in bu yönetim durumu 1535 yılına gelindiğinde değişmişti. Bu değişikliğin perde arkasında Bitlis Hâkimi Emir Şeref ile Safevîlerden yüz çevirerek Osmanlıya iltica eden Ulama Han arasındaki mücadeleler bulunmaktaydı (Emecen 1999: 116; Gürhan 2019: 222-226; Koçak 2021: 203-205; Şen-Karasu 2021: 15-17). Bu mücadelelerden birinde Emir Şeref’in hayatını kaybetmesiyle Rojiki aşiret ağaları onun oğlu Şemseddin Han’ı Bitlis hâkimi olarak tanımışlardır (Şerefhan Bitlisî 2013: 454-466; Peçevi İbrahim Efendi 1982: 129; Kılıç 1999: 116). Şemseddin Han, her ne kadar Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurmayı istemiş ve bu yönde çalışmışsa da Tebriz dönüşünde Ulama’nın, Bitlis yöneticiliğine atanması hakkında I.

sülalesiyle anılmıştır. Şerefhanlar sülalesi hakkında en geniş bilgiyi bu sülaleden gelen Şeref Han (ö. 1600-1601), Şerefnâme adlı eserinin I. cildinde vermektedir. Şeref Han, Bitlis hâkimlerinin soyunu Kırsra krallarına dayandırır. Nitekim Nuşirevan zamanında, Kırsra sultanlarının beşincisi olan Camasb bin Firuz’un, Kubad’ın temsilcisi olarak Ermenistan ve Şirvan’ın yöneticiliğini yaptığını ve vefat ettiğinde ardında bıraktığı beş oğlundan biri olan Behvat’ın, diğer kardeşlerinin aksine eline geçen az bir gelire Ahlat’ta kalmayı tercih ettiğini, Bitlis hâkimlerinin soyunun da bu Bey’e dayandığını, Rüstemdar ve Şirvan krallarının Bitlis hâkimlerinin amca çocukları olduğu bilgisini aktarmaktadır. Bkz. Şerefhan Bitlisi 2014: 396-397.

Süleyman'ın verdiği kararın önüne geçememiştir (Şerefhan Bitlisî 2013: 469). Bitlis, Şemseddin Han'dan alınarak Ulama'ya verildiği 1535 yılından itibaren klasik Osmanlı sancağı olarak yönetilmiş ve bu durumu Şemseddin Han'ın oğlu Şeref Han'ın (ö. 1600-1601) Safevîlerden yüz çevirerek Osmanlı tarafına geçtiği 1578 yılına kadar devam etmiştir (TSMa e. 12321 Numaralı Mühimme Defteri, vr. 84a-85a; Sahillioğlu 2002: 155; Gökbilgin 1957: 453; Alanoğlu 2019: 324-325; Uzunçarşılı 1988: 352). Klasik Osmanlı sancağına çevrildikten bir süre sonra Bitlis, timar sistemine dâhil edilmiş ve tahrir tabi tutulmuştur.³ Osmanlı Devleti'nde arazi tahrirleri yapılırken tahriri yapılan bölgede bulunan vakıflar ya tahrir defterlerinin ilgili birimin yazıldığı yerin son kısmına ya da ayrı hazırlanan müstakil evkaf tahrir defterlerine kaydedilmiştir. Bu türden hazırlanan defterlere; vakfın şekli, vakıfta görev yapan görevliler ve aldıkları ücretler, vakfa bağlanan mallar ile bu mallardan sağlanan yıllık gelirler de yazılmıştır. Ayrıca tüm gider kalemleri, vakfın alacak ve borçları da defterlere kaydedilmekte böylece vakfın mali gidişatını takip etmek, tahsilat güçlüklerini, kalan alacaklarını, borçlarını ve yıllık bütçelerini görmek mümkün olmuştur.

Bu çalışmanın temel kaynakları mufassal tahrir ve vakıf defterleridir. Defterlerden ilki 1540 yılına ait olup Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde TT. d. 413 numarada kayıtlıdır.⁴ Bitlis'e dair tutulan bir diğer defter, 413 numaralı defterin sureti olduğu düşünülen Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Tapu Dairesi 109 numarada kayıtlıdır. 109 numaralı defterin 413 numaralı defterden farkı baş kısmında Bitlis Vilayet Kanunnamesinin bulunması ve Adilcevaz Livâsı'na dair kayıtlar içermesidir (TKGM. TTD. d. 109/108b-119b). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi'nde TT. d. 297 numarada kayıtlı 1556 tarihli Adilcevaz Livâsı Mufassal Tahrir Defteri ve yine Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Kuyud-ı Kadime 202 numarada kayıtlı 1571 tarihli Bitlis Mufassal Evkaf Tahrir Defteri de çalışmada kullanılan diğer defterlerdir. Çalışmada, adı

³ Tahrir; yazma, kaydetme, deftere geçirme anlamına gelip, Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ifade etmektedir. Belirli zaman aralıklarıyla gerçekleştirilen tahrirler, tahrir defterleri denilen resmî defterlere kaydedilirdi. Tahrir defterleri şehir, kasaba, köy, mezra, yaylak-kışlak mahalleleri ile buralarda yaşayanların kaydedilmesi, alınan vergi gelirlerinin miktarlarının yazılması dolayısıyla, XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı, tarihi coğrafyası, ekonomik ve zirai durumu ile demografik yapısı açısından çok kıymetli bilgiler vermektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Barkan 1988: 3; Emecen 1991: 145-146; Afyoncu 2014: 19; Öz 2010: 425-429.

⁴ BOA. TT. d. 413; Bu defter iki ayrı kişi tarafından yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. Altınay 1994; Yılmaz 2010.

geçen defterlerdeki kayıtlar gözden geçirilmiş ve Bitlis sancağındaki zâviyelere dair bilgiler incelenerek zâviye ve zâviye vakıfları, vakfa bağlanan menkul ve gayrimenkul mallar ile bunlardan sağlanan yıllık gelirler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu zâviyeler, bugünkü Bitlis ve Bitlis iline bağlı Ahlat ile Adilcevaz ilçelerinde yer almaktadır.

1. Emir Şemsüddin Zâviyesi

Kent merkezinde eski hükümet konağının arkasında, İhlasiye Medresesi'nin batısında bulunan bu yapı Bitlis'te günümüze kadar varlığını sürdüren zâviyeler içinde en büyük ve en görkemli olanıdır (bkz. resim 1). 1999-2003 yılları arasında restore edilmiş olup bahçesinde Şerefhan oğullarından Veli Şemseddin Türbesi, Ziyaeddin Han Türbesi, Üçbacılar Türbesi ve Şemsiye Mescidi olarak bilinen yapı bulunmaktadır.

Şerefhan Bidlisi, Şerefnâme'de; Emir Şemseddin tarafından Gök Meydan denilen yerde bir zâviye ile bir cami inşa edildiği ve bu külliyenin Şemsiyye olarak adlandırıldığı bilgisini aktarmaktadır (Şerefhan Bitlisi 2013: 383). Bu bilgi bize Emir Şemsüddin Zâviyesinin Şemsiyye Zâviyesi adıyla da anıldığını göstermektedir. Zira bu zâviye Tahrir defterlerine de bazen Emir Şemsüddin bazen de Şemsiyye adıyla kaydedilmiştir. Zâviyenin ne zaman inşa edildiği bilinmese de isminden yola çıkarak banisinin meşhur Şerefnâme'nin yazarı Şerefhan Bitlisi'nin babası Emir Şemseddin olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Şemseddin Han, Bitlis'in 1535 yılında Ulama Han'a verilmesinin ardından Rojiki aşiretiyle birlikte Safevîler'e iltica etmiş ve kendisine Şah I. Tahmasb tarafından Serâb, Merâga ve Kerehrûd'un idaresi verilmiştir (Şerefhan Bitlisi 2013: 469-471; Uzunçarşılı 1998: 352). Bu zâviye de muhtemelen bu tarihten önceki bir zamanda yapılmıştır. Zira Şemseddin Han, Safevîler'e sığındıktan sonra bir daha ata toprağına dönmemiş, Kazvin'de vefat etmiştir (Şerefhan Bitlisi 2013: 473-474).

1540 yılına ait tahrir defterlerinden 413 numaralı defterde Emir Şemsüddin Zâviyesinin adı geçmese de Karçikan Nahiyesi'ne tabi Köğü Köyü gelirlerinin 1.688 akçesi Şemsiyye Zâviyesi'nin vakıf hissesi olarak belirtilmiştir (BOA. TT. d. 413/131). Aynı tarihli 109 numaralı defterde ise Emir Şemsüddin Zâviyesi adıyla gelir ve giderleri kaydedilmiştir. Bu kayda göre zâviyenin yıllık gelirleri ve giderleri 25.100 akçe olup en fazla gideri gelip giden yolculara pişen yemek için ayrılmıştır. Durum deftere; âyende ve revendegân çok gelüb ve gâh az gelüb müsâfir geldüğüne göre ta'âm bişer. Fî sene 9.675 ifadesiyle kaydedilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/102a). Aynı defterin farklı bir sayfasına Karçikan Nahiyesi'ne tabi Köğü Köyü

gelirlerinin 1.688 akçesinin Şemsiyye Zâviyesi'nin vakıf hissesi olduğu kayıtlıdır (TKGM. TTD. d. 109/65a). 1571 yılına gelindiğinde zâviyenin gelirleri % 9 azalarak 22.732 akçeye, giderleri de % 11 azalarak 22.281 akçeye düşmüştür (TKGM. d. 202/60a). Gelirlerindeki azalmanın nedeni Muş Nahiyesi'ne bağlı Tirmit Köyü gelirlerindeki düşüş iken giderlerdeki azalmanın nedeni gelip giden misafirlere ayrılan yemek masraflarının 9.675 akçeden 6.856 akçeye düşürülmesidir.

2. Şeyh İbrahim bin İmam Musa Kâzım Zâviyesi

Günümüzde İnönü Mahallesi'nde, Kızıl Mescid Caddesi'nde 245. Sokakta, Yusufiye Medresesi ve Müftüler Mezarlığı'nın yakınında Seyyid İbrahim Cami olarak anılan caminin olduğu yerde bulunmaktaydı (bkz. resim 2 ve 3).⁵ Yedinci imam olan İmâm Musa Kazım'ın oğlu Şeyh İbrahim adına inşa edilen yapının H. 893/ M. 1487-1488 tarihinde Şeyhî Ağa bin Şemseddin tarafından yaptırıldığı cami kapısı üzerinde bulunan kitabede belirtilmiştir.⁶ 1540 yılında zâviyenin gelirleri 6.717 akçe, giderleri 6.357 akçe olup giderlerinin en büyük kısmını yolculara yemek için ayrılan 2.937 akçe oluşturmuştur (TKGM. TTD. d. 109/102a). 1571 yılına gelindiğinde ise zâviyenin gelirleri % 70 artarak 11.447 akçeye ulaşmış, giderleri % 67 azalarak 4.595 akçeye düşmüştür. Gelirdeki artışın nedeni zemin, bağ ve bahçe akarlarından elde edilen paranın artması iken giderlerdeki düşüşün nedeni yolculara yapılan yemek masraflarının azalmasıdır. Fakat gelirlerden giderler çıkarıldığında zâviyeye kalan 6.852 akçenin fazlalık diye kimseye verilmemesi, yolcular için yapılan yemeklere harcanması şart koşulmuştur (TKGM. d. 202/38b/59a).

3. Şeyhü'l-Garib Zâviyesi

Günümüzde şehrin güneyinde Alemdar Köprüsü'nü geçtikten sonra dere boyunca uzanan sokağın kuzey yamacında Hatîbiye Medresesi'nin doğusunda, Memi Dede Türbesi ve Şehitlik denilen türbenin karşısında bulunmaktadır. Üstüne aynı binanın ikinci katı halinde Sultaniye Camisi inşa edilmiştir. Mihrabın yanında bulunan üç pencerenin altında yer alan kitabede H. 1042/

⁵ Genelde zâviye şeyhlerinin türbesi zâviye içerisinde ya da hemen yanı başında yer alırdı. Bu bilgiden hareketle günümüzde Seyyid İbrahim Camisi olarak bilinen yapının içinde bulunan Şeyh İbrahim'in mezar sandukası, bu zâviyenin caminin bulunduğu yerde olduğuna işaret etmektedir. Caminin içerisinde bulunan mezar sandukasında meftun olan kişinin ismi Seyyid İbrahim olarak yazılmıştır.

⁶ Emere bi tecdidü 'imâreti hezâ'l-mescidi's-şerife Şeyh... (kırık) el-abid sâhibü'l-keşf ve'l-kerâmât Şeyh İbrahim *nevverallahu merkadehu eş-şâbbü'l-e'azz* Şeyhî Ağa b. Şemseddin sene selase ve tis'in ve seman mi'e (893).

M. 1632, kapısı üzerindeki kitabede H. 1297/ M. 1879 tarihleri bulunsa da 1540 yılında tutulan defterlerde yer alması bu tarihlerin yapıım tarihleri değil onarım tarihleri olduğunu kanıtlamaktadır. Bitlis'e özgü kızıl kahverengi taş-tan inşa edilmiş zâviyede, Şeyh Garib'in mezar sandukası da bulunmaktadır (bkz. resim 4 ve 5).

1540 yılında zâviyenin 3 adet dükkânı bulunup bunlardan biri gelir getirmezken diğerlerinden 540 akçe gelir elde edilmiş ve bu gelirin yolcuların ihtiyaçlarına harcanması gerektiği belirtilmiş, bunun dışında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir (TKGM. TTD. d. 109/105a; BOA. TT. d. 413/208). 1571 yılında üç dükkândan elde edilen gelir 620 akçeye ulaşmışken gider olarak yalnızca zâviyede şeyh ve müteveli olan Mehmed'e verilen günlük bir akçe kaydedilmiştir. 1571 yılında zâviyeye kalan 220 akçenin vakıf şartı gereği âyende ve revendeye harcanacağı belirtilmiştir (TKGM. d. 202/63b).

4. Şerefiye Zâviyesi

Bitlis merkezde bulunan bu zâviye aynı isimle anılan camiyle birlikte kaydedilmişti. Şerefiye camisi, medresesi, zâviyesi ve türbesi Kışla ve Hosur derelerinin birleştiği yerde bir külliye dâhilinde aynı müstemilat içerisinde yer almaktadır (bkz. resim 6) Günümüzde şehrin en tanınmış yapıları olan cami ve medresenin 1529 yılında Şemseddin Han'ın babası Emir Şeref Bey (ö. 1533) tarafından yaptırıldığı (Koçak 2019: 76) bilgisinden hareketle zâviyenin de Emir Şeref tarafından aynı tarihte külliye ile birlikte yaptırılmış olduğu düşünülmektedir.

1540 yılında zâviye ve caminin birlikte yazılan gelirleri 33.842 akçe, giderleri 28.517 akçe, borçları ise 122 akçedir (TKGM. TTD. d. 109/103b; BOA. TT. d. 413/204). 1571 yılına gelindiğinde yıllık gelirler % 135 artarak 79.539 akçeye, giderler % 55 artarak 44.320 akçeye, borçlar ise % 3 artarak 126 akçeye yükselmiştir (TKGM. d. 202/59a-59b). Cami ile birlikte yazılan gider kalemlerinde ekmek, yağ, et, bulgur, sumak, yoğurt, tuz, soğan, nohut ve pirinç gibi gıda maddelerine ayrılan bütçe ile yemek ve ekmek pişirene verilen günlük ücret, zâviyenin yolculara hizmet için sürekli faaliyette olduğuna işaret etmektedir. Nitekim zâviyede Ramazan ayı dışında her sabah pirinç, her sabah ve akşam et pişirildiği kayıtlara geçmiştir.

5. Şeyh İsa Zâviyesi

Günümüzde mevcut olmayan zaviyenin, Zeydan Mahallesi'nde Çift Kaya Kayak Merkezi'nin batı tarafında Şeyh İsa'nın mezarının bulunduğu yerde olduğu tahmin edilmektedir (bkz. resim 7)⁷. Şeyh İsa olarak bahsedilen kişi Derviş Hacı İsa Bidlîsî olmalıdır. Derviş Hacı İsa Bidlîsî, 1450 civarında Gıyaseddin el-Esterâbâdî tarafından yazılan Hurûfî metni İstivânâme'de "bütün eşya bizim için cennettir, namaz, oruç, gusül, taharet ve haram yoktur, bunların hepsi şer'î yükümlülüktür ve cennette şer'î yükümlülük yoktur, cennetten kasıt ise bu dünyadır" öğretisinin kaynağı olarak söz edilen kişidir. Esterâbâdî, kendisinin Hurufî öğretilerini yaymak amacıyla Bitlis'e gelip burada bir zâviyede faaliyetlerini sürdürdüğünü, tarikatlarının burada başarılı bir yayılım alanı bulduğunu ve sıra dışı tartışmaların yer aldığı eserini de yine bu şehirde bitirdiğini yazmaktadır (Genç 2019: 25). Bu bilgiye dayanarak Şeyh İsa Zâviyesi'nin 1450 yılından önce Hurûfî öğretisini yayan Derviş Hacı İsa tarafından kurulduğunu söylemek mümkündür. Şeref Han'ın Bitlis'in her zaman fazıl ve âlimlerin toplandığı yer, bilginlerin merkezi konumunda olup Bitlis beylerinin birçok sufi ve dervişlere iktâ tevcih ettiklerinden bahsetmesi de bu düşüncüyü desteklemektedir (Şerefhan Bitlîsî 2013: 381). Nitekim Hurûfî dervişlerinden olan Derviş Hacı İsa'nın, Bitlis'te inşa ettirdiği zâviyeye Tatvan'a bağlı Hahrif Köyü'nün gelir olarak yazılması (TKGM. TTD. d. 109/105b; BOA. TT. d. 413/208), dini ve kültürel gelişime verilen desteğe işaret etmektedir. Öyle görünüyor ki XV. yüzyılın başlarında Bitlis, sanıldığı gibi sadece mutaassıp Sünniliğin hâkim olduğu bir şehir değil, Hurûfîler gibi "marjinal" gruplar için de bir yaşam alanıydı (Genç 2019: 23-25).

Zâviyenin 1540 yılında Tatvan'a bağlı Hahrif Köyü hububatından, bir adet dükkândan ve 3 kıta zeminden elde edilen gelirleri toplam 2.326 akçeydi. Tek gideri ise zâviye şeyhine verilen günlük iki akçe olup kalan paranın, gelip giden yolculara ve tamir işlerine ayrılacağı belirtilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/105b; BOA. TT. d. 413/208). 1571 yılında Silvanid Köyü hububat gelirleri de bu zâviye akarlarına eklenmiş ve gelirler % 33 artarak 3.087,5 akçeye ulaşmıştır. Giderler de zâviyenin şeyh ve mütevellisine günlük üç akçe, yemek masraflarına yıllık 650 akçe ve diğer ihtiyaçlarına yıllık 340 akçe şeklinde ayrılmıştır. Zâviyede arta kalan paranın yolcular ve tamir işlerine

⁷ Genelde zâviye şeyhlerinin türbesi zâviye içerisinde ya da hemen yanı başında yer alırdı. Bundan dolayı zâviyenin de Şeyh İsa'nın mezarının olduğu yerde bulunduğu tahmin edilmektedir.

harcanması şart konulmuştur (TKGM. d. 202/62a). Zâviye mütevellisi Seyyid Mehmed 1724 yılında ölünce yerine Ahmed adlı kişi atanmıştır. Bu kayıt bize zâviyenin XVIII. yüzyılda hâlâ aktif olduğunu göstermektedir (BOA, AE. SAMD. III, 14/1276-2).

6. Şeyh Ebu Tahir-i Bidlîsî Zâviyesi

Günümüzde mevcut olmayan zaviyenin, Zeydan Mahallesi, Kureyşi Sokak'ta Şeyh Ebu Tahir'in mezarının bulunduğu yerde olduğu tahmin edilmektedir (bkz. resim 8). Yapıya ismini veren Şeyh Ebu Tahir, evliya menkıbelerinde bahsi geçen Bitlis'in saygın âlimlerinden birisi olup ünlü tarihçi İdris-î Bidlîsî'nin babası Hüsameddin Ali'nin müşridiydi. Şeyh Ebu Tahir-i Kürdî olarak da bilinen bu zat Hüsameddin Ali'nin daha sonra adına zâviye inşa edecek olmasına bakılırsa muhtemelen bir sufi olarak bu şeyhin dergâhında bir müddet hizmette bulunmuştu. Nitekim sonradan ortaya çıkan bazı kaynaklar Hüsameddin Ali'nin, Şeyh Ebu Tahir-i Kürdî'nin halifesi olduğundan açıkça bahsederler (Genç 2019: 28). Bu zâviyenin vakfiyesi H. 870 (M. 1465-66) tarihlidir (VGMA. Ev. Mh. 837/96).

1540 yılına ait defterlerde de zâviyenin Hüsameddin Ali tarafından yaptırıldığı belirtilmiş ve Gevar Selim Nahiyesi'ne tabi Oktağ (Aviktağ) Köyü'nün 3.008 akçelik hâsılatı zâviyeye gelir yazılmıştır. Aynı kayıta zâviye gelirlerini Hüsameddin Ali'den sonra oğlu Mevlânâ İdris'in, ondan sonra da onun öz oğlu olup Hazine-i Âmire defterdârlığı yapan Mevlânâ Ebu'l-Fazl Efendi'nin tasarruf ettiği belirtilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/106b; BOA. TT. d. 413/211). 1540 yılında Boğnard Nahiyesi'nde Mudiki cemaatinin yaşadığı Saran Köyü'nün 500 akçelik hâsılı da zâviye vakıflarındandır (TKGM. TTD. d. 109/54b; BOA. TT. d. 413/109). 1571 yılında Oktağ (Aviktağ) Köyü'nün 8.178 akçelik hâsılı ve Hosur Mahallesi'nde Bitlis Kalesi yakınında yıllık geliri 1.100 akçe olan Âsiyâb-ı Ali, zâviyeye gelir kaydedilmişti. Bu yıla ait gelirler de Mevlânâ Ebu'l-Fazl Efendi'nin tasarrufundaydı (TKGM. d. 202/57b).

7. Hüsamiye Zâviyesi

Günümüzde mevcut olmayan zâviyenin, Zeydan Mahallesi, Kureyşi Sokak'ta Şeyh Ebu Tahir'in mezarının bulunduğu yerin yakınında olduğu tahmin edilmektedir. Zâviyenin kaç yılında inşa edildiği bilinmese de yapıya ismini veren kişi köklü bir tasavvufî gelenekten gelen, aklî ve naklî ilimleri ikmal etmiş, sülale-yi arif-i Bidlîs şeklinde tanımlanan Bitlis'in imtiyazlı ulema sınıfına mensup ünlü tarihçi İdris-î Bidlîsî'nin babası Hüsameddin Ali

el- Bidlîsî bin Şeyh Taceddîn Hacı Hüseyin'dir (Hoca Sadeddin Efendi 1279: 300; Genç 2019: 6). Hüsameddin Ali, Nurbahşiye tarikatına dâhil olmuş, tarikatın kurucusu Seyyid Muhammed'in hizmetinde bulunmuş ve onun 1465 yılında ölümünden sonra memleketi Bitlis'e dönmüş, saygın bir âlim ve önemli bir mutasavvıftı (Fleischer 1990: 75). Onun memleketine döndüğü yıllarda Bitlis, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın himayesinde Mir II. İbrahim'in idaresindeydi. Mir II. İbrahim, ulema ailesinden gelmesinden dolayı Gevâr Nahiyesi'ne tabi Oktağ (Aviktağ) Köyü'nün hasılatını ve Bitlis'teki bir değirmenin gelirlerini ikta olarak Hüsameddin Ali'ye vermişti. Bu iktalardan elde edilenler daha sonra iki ayrı evladiye vakfı altında toplanmış ve gelirleri de Hüsameddin Ali'nin vakıf şartı gereğince ailenin soyu devam ettikçe aile fertlerine, soyun tükenmesinden sonra ise Şeyh Ebu Tahir Zâviyesi'nin olacaktı (TKGM. TTD. d. 109/106b; TKGM. d. 202/57b).

1540 tarihli defterde İdrisiye Medresesi'nin akarlarından olan bir evin yeri tarif edilirken Hüsamiye Zâviyesi'nin yanında olduğu belirtilmiş, başka da bir bilgi verilmemiştir (TKGM. TTD. d. 109/107a; BOA. TT. d. 413/212). 1571 yılına ait defterde de gelir ve giderleri Mevlana İdris vakıflarıyla birlikte yazılmış ve 9.690 akçe gelir, 4.690 akçe gider kaydedilmiştir. Bu tarihte vakıf mütevellisi Mevlâna İdris'in oğlu Mevlânâ Ebu'l-Fazl Efendi idi (TKGM. d. 202/40a-41a-58a-58b).

8. Şeyh Mehmed Seherhiz Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Ahlat Nahiyesi'nde aynı isimle anılan mescitle birlikte kayıtlara geçmiştir. Zâviye Şeyhi Şeyh Mehmed, büyük ihtimalle Ahlat'ta yaşayıp orada ölen ve Sarımüddin olarak anılan zâviyenin kurucusu olan kişiydi (Polat 1997: 25). Aslen Özbek Türklerinden olan bu şahsın mezarı günümüzde İki Kubbe Mahallesi'nde Bayındır Kümbetine ve Çifte Hamam kalıntılarına yakın bir noktada bulunmaktadır (bkz. resim 9 ve 10). 1540 yılında zâviye ve mescidin 1.000 akçe geliri varken bu gelirin mescide, zâviyeye ve yolculara harcanması istenmiştir (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/210). 1556 yılında 1.030 akçe gelir kaydedilmiş ve bu gelirin Şeyh Mehmed eliyle gelip giden yolcular için harcanması şart konulmuştur (BOA. TT. d. 297/71). 1571 yılında gelirleri 1.210 akçeye çıkan vakfın artan parasının harcanması işinin Şeyh Mehmed'e bırakıldığı eski deftere atıf yapılarak yinelenmiştir (TKGM. d. 202/54a).

9. Şeyh Abdülkadir Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen ancak kayıtlardan Ahlat merkezde bulunduğunu öğrendiğimiz zâviyenin, 1540 yılında Pağdons Köyü'nden elde edilen 878 akçe geliri vardı. Aynı yılda köyde yaşayan dört neferden biri olan Şeyh Hasan, zâviyedar olarak kaydedilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/98a-105b; BOA. TT. d. 413/199,209). 1556 yılında zâviyenin yine Pağdons Köyü'nden 674 akçe geliri mevcuttur. Bu tarihte Şeyh Hasan hala zâviyede aynı görevi yapmaktadır (BOA. TT. d. 297/70). 1571 yılına gelindiğinde zâviyenin vakfı olan Pağdons Köyü'nde hâne sayısı arttığından gelirleri de 1.030 akçeye yükselmiştir (TKGM. d. 202/18a).

10. Şeyh Ammar Ahlatî Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen ancak kayıtlardan Ahlat merkezde bulunduğunu öğrendiğimiz zâviyenin vakfiyesi Şubat 1420 tarihlidir. Zâviyeye adını veren Şeyh Ammar Ahlatî'nin, XIII. yüzyılda II. Sökmen döneminde yaşamış seyyah Esad bin Ammar el-Halatî olabileceği ileri sürülmüştür (Tekin 2018: 220-222). 1540 yılında Ahlat Nahiyesi'ne tabi Kezagir Köyü bu zâviyenin vakfidır. 35 hâne ile 1 mücerredin kayıtlı olduğu ve tamamen gayrimüslimlerin yaşadığı köyden 7.030 akçe gelir elde edilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/97b; BOA. TT. d. 413/198). Bunun dışında beş kıta arazisi ve bir bağı bulunan zâviyenin yıllık toplam gelirleri 8.330 akçe, giderleri ise 8.280 akçedir (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/209). 1556 yılında 19 hâneli Kezagir Köyü'nün toplam 7.499 akçelik hâsılı (BOA. TT. d. 297/74) ve beş kıta arazi ile bir bağdan elde edilen 1.100 akçe zâviyeye gelir yazılmış, giderler ise kaydedilmemiştir (BOA. TT. d. 297/73). 1571 yılına gelindiğinde hâne sayısı 29 olan Kezagir Köyü'nün 9.203 akçelik hâsılı (TKGM. d. 202/19b) ve on kıta arazi ile bir bağdan elde edilen 1.590 akçe zâviyenin gelirlerini oluştururken 1.620 akçe de gider yazılmıştır (TKGM. d. 202/55a). Zâviye gelirlerindeki artışın nedeni Kezagir Köyü'ndeki hâne sayısının ve akar kaydedilen arazi miktarının artmasıdır.

11. Kırklar Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Ahlat'a bağlı Kırklar Köyü'nde bulunmaktaydı. 1540 yılında 21 hânenin yaşadığı Kırklar Köyü ve Sak Mezrası'ndan elde edilen 4.390 akçe zâviyeye gelir kaydedilmiştir. Aynı yılda zâviyenin giderleri 4.320 akçeydi (TKGM. TTD. d. 109/98a ve 106a; BOA. TT. d. 413/199 ve 209). 1556 yılında gelindiğinde Kırklar Köyü'ndeki hâne sayısı 27'ye çıkmasına rağmen elde edilen gelirler % 37

azalarak 2.716 akçeye, giderler ise % 16 azalarak 3.600 akçeye düşmüştür. Bu azalmanın nedeni köydeki buğday ve arpa üretimindeki düşüştür. 1556 yılında zâviyenin şeyhi Şeyh Ahmed idi (BOA. TT. d. 297/72). 1571 yılında Kırklar Köyü ve Sak Mezrası'nda toplam 90 hâne yaşamaktaydı. Bu hânelerden Kalender veled-i Haydar ve kardeşi İskender, vakfın evlatlarından olup muaf kaydedilmişlerdi. 1571 yılı kayıtlarında zâviye vakıfnâmesinin Safevî çekişmeleri sırasında kaybolduğu, Ahlat hatipleri Mevlana Salih bin Ali, İbrahim bin Abdullah, Şeyh bin Mehmed ile çok sayıda Müslümanın şahitliğiyle tevliyetinin evlada şart koşulduğunun kanıtlandığı ve padişah beratıyla Kaymas adlı şahsın burada mütevellilik yaptığı belirtilmiştir (TKGM. d. 202/18b). 1571 yılında zâviyenin, adı geçen köy ve mezradan elde ettiği 9.240 akçe geliri bulunmaktaydı. Bu gelirin zâviye görevlilerine verilmesi durumunda gelip geçen yolculara hizmet edilemeyeceği ve bu nedenle cihetlerin kaldırıldığı belirtilmiştir. Zira zâviye memerr-i nâs (geçit yolu üzerinde) idi (TKGM. d. 202/55a).

12. Baba Merdân Zâviyesi

Günümüze mevcut olmayan zâviye, Ahlat'a bağlı Baba Merdân Mezrası'nda bulunmaktaydı. Zâviyeye adını veren Baba Merdan'ın kim olduğuna dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilemese de Anadolu'nun Müslüman Türkler tarafından yurt edinilmesi sırasında koloni faaliyeti gösteren bir sûfi derviş olduğu tahmin edilmektedir (Tekin 2018: 224). 1540 yılında Baba Merdân Mezrası'ndan elde edilen 500 akçelik hâsıl, zâviyeye gelir kaydedilmiş ve bu gelirin gelip geçen yolculara harcandığı belirtilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/210). 1556 yılında zâviye ile ilgili tutulan kayıt, 1540 yılındakiyle aynıdır (BOA. TT. d. 297/73). 1571 yılında zâviyenin yıllık gelirleri 1.030 akçeye yükselirken giderleri 360 akçedir (TKGM. d. 202/55a). Gelirlerdeki artış daha önce mezra olarak yazılan Baba Merdân'ın bu tarihte 9 hânedan oluşan bir köye dönüşmesinden kaynaklıdır (TKGM. d. 202/19b).

13. Bayındırıye Zâviyesi

Ahlat'ta Bayındır Kümbetinin bitişiğinde, harabe şehrin yakınlarında bulunmaktadır (bkz. resim 11). Zâviyeye adını veren Bayındır Bey, Akkoyunlu hükümdarlarından Kara Yülük Osman Bey'in oğullarından ve Uzun Hasan Bey'in amcalarından Murat Beyoğlu Rüstem'in oğludur. Bayındır Bey, Sultan Yakub'a isyan ettiği için 1481 yılında Musullu Sufî Halil Bey tarafından öldürülmüştür (Sümer 1986: 469; Kılıç 1999: 116).

1540 yılında aynı isimle anılan mescitle kaydedilen zâviyenin, Ahlat ve Adilcevaz nahiye merkezlerinde bulunan iki hamamın da dâhil olduğu akarlarından elde edilen toplam yıllık geliri 8.400 akçedir. Aynı yılın giderleri 8.100 akçe olup 300 akçe zâviyeye bâki kalmıştır. Kalan paranın kimseye verilmemesi, vakfın ihtiyaçlarına harcanması şart konulmuştur (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/210). 1556 yılında zâviye ve mescit gelirleri % 33 azalmış ve 5.610 akçeye düşmüştür. Bunun nedeni Ahlat'ta olup önceki yıllarda gelir getiren hamam ve değirmenin harap yazılması ve artık gelir getirmemesidir. 1556 yılında yeni gider kalemlerinin oluşmasına bağlı olarak vakfın giderleri de % 4 artarak 8.460 akçeye yükselmişti (BOA. TT. d. 297/71). 1571 yılına gelindiğinde vakfın hem gelir hem de giderlerinde artış olmuş; gelirler 8.460 akçeye, giderler ise 8.640 akçeye yükselmiştir. Bu tarihte zâviyenin tevliyet işini vâkıf evladından İnyed Bey üstlenirken, şeyhlik görevini Tohtamış yerine getirmiştir (TKGM. d. 202/54b).

14. Şeyh Yoldaş Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen ancak kaynaklardan Ahlat merkezde olduğunu öğrendiğimiz zâviyenin kaç yılında kim tarafından inşa edildiğine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Zâviyenin 1540 yılında Ahlat yakınlarında yarım çift vakıf arazisinden elde ettiği 250 akçe geliri olup bu gelir, yolcular için harcanmaktaydı (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/210). 1556 yılında yine aynı arazide buğday, meyve, yonca, ot ve balın yanı sıra zemin, deştbanı ve bad-ı hevâ vergilerinden elde edilen toplam 522 akçelik gelir kayıtlara geçmiştir. Bu gelirin vakıf şartı üzerine zâviye şeyhi Şeyh İvaz eliyle gelip giden yolculara harcanması gerektiği vurgulanmıştır (BOA. TT. d. 297/70). 1571 yılında ise yine vakfın tek akarı Ahlat yakınındaki yarım çiftlik arazi olup buradan 522 akçe gelir sağlanmıştır. Bu tarihte zâviye şeyhi Şeyh Kadim adlı kişidir (TKGM. d. 202/53b).

15. Hacı Hüseyin-i Harrâni-yi Ensârî Zâviyesi

Ahlat Nahiyesi vakıfları içerisinde yazılan zâviyenin nerede olduğu, bânisi Hacı Hüseyin'in kim olduğu ve ne zaman yaşadığına dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Ancak 1540 yılında zâviyenin yakınında olan bir bağdan 200 akçe gelir elde edilip bu gelirin, yolculara harcandığı kaydedilmiştir (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/210). 1556 yılında Ahlat'a bağlı Ağanis Mezrası'nın 440 akçe hâsılı zâviyeye gelir yazılmıştır (BOA. TT. d. 297/72). 1571 yılında Ağanis Mezrası gelirleri 1.070 akçeye yükselirken buna ek olarak İki Kubbe, Tonos ve Bağlayan

yakınlarında 3 kıta bağ ile Derman adlı kişiye ait bağların yarısı zâviyeye gelir kaydedilmiştir. Bu tarihte bütün gelirlerin toplamı 1.210 akçe, giderleri ise zâviye şeyhi Ali bin Hacı Mehmed ile câbisi Durmuş'a verilen günlük birer akçedir (TKGM. d. 202/19a ve 54b).

16. Şeyh İbrahim Zâviyesi

1556 yılı Adilcevas mufassal tahrir defterinde Ahlat ile ilgili kayıtlar tutulurken vakf-ı zâviye-i Şeyh İbrahim der-nefs-i şehzade şeklinde yazılan zâviyenin Ahlat merkezde olduğu anlaşılmaktadır.

1556 yılı kayıtlarında zâviyeye 15 adet mağara, 2 adet bahçe ve 1 adet zemin akar kaydedilmiş ve bunlardan toplam 180 akçe gelir elde edilmiştir. Gelirin zâviye şeyhi Şeyh Baba eliyle gelip giden yolculara harcanması şart konulmuştur (BOA. TT. d. 297/72). 1571 yılı kayıtlarında da Ahlat merkezde olduğu belirtilen zâviyenin mağara, bağ ve zemin akarlarından elde edilen yıllık gelirleri 550 akçedir. Gider olarak yalnızca zâviyede 1556 yılından beri meşihat görevini sürdüren Şeyh Baba'ya verilen günlük bir akçe kaydedilmiştir. Ayrıca zâviyenin bir mescidi olduğu ve vakıf gelirlerinin gelip giden yolcuların yanı sıra Şeyh Baba eliyle mescidin hasırına ve çerâğına harcanması gerektiği belirtilmiştir (TKGM. d. 202/54a).

17. Şeyh Necmeddin Hevayî Zâviyesi

Günümüzde Ergezen Mahallesi olarak geçen Ahlat'a bağlı Erkizan Köyü'nde mezarlığın içerisinde Erzen Hatun kümbetinin hemen yanında Şeyh Necmeddin Hevayî türbesi bulunmaktadır. Yapıya adını veren Necmeddin Hevayî, 1222 yılında vefat etmiştir. Türbe, iki katlı kare planlı olup üst katı cami tertibindedir (Kılıç 1999: 120) (bkz. resim 12). 1540 yılına ait defterlere Vakf-ı mezâr-ı Şeyh Necmüddin-i Hivayî şeklinde kayıtlara geçen yapının, mezar yakınlarında bulunan 1 bağ ve 6 kıta zeminden elde edilen 700 akçe yıllık geliri bulunmaktaydı (TKGM. TTD. d. 109/106a; BOA. TT. d. 413/210).

1556 tarihli defterde de Evkâf-ı zâviye-i Şeyh Necmüddin-i Hivayî der-karye-i Erkizan şeklinde kaydedilen zâviyenin, Erkizan Köyü'nden elde edilen yıllık 760 akçe geliri vardı. Aynı yılda zâviye şeyhliğini Şeyh Davud adlı kişi yapmaktaydı (BOA. TT. d. 297/71). 1571 yılına gelindiğinde zâviyenin yıllık geliri 550 akçeye düşmüştür. Gider olarak zâviye şeyhi Şeyh Davud'a verilen günlük bir akçe kayıtlara geçmişken imam Monla İbrahim ve müezzin Mehmed bin Davud hasbî olarak kayıtlıdır (TKGM. d. 202/54a).

18. Şeyh Abdurrahman Zâviyesi

1540 yılına ait defterlerde yer almamaktadır. 1556 yılı kayıtlarında Ahlat yakınlarında bulunduğu kaydedilen zâviyenin, resm-i bâğ ve resm-i kovandan elde edilen 80 akçe yıllık geliri vardır. Aynı yılda Ali adlı kişi zâviyede şeyhlik, Ali bin Mustafa adlı kişi de zenbilkeşlik (taşımaya işi) yapmaktadır (BOA. TT. d. 297/72). 1571 yılına geldiğinde resm-i bâğ ve kovandan elde edilen gelirler 300 akçeye yükselmiş, 1556 yılında zâviyede şeyhlik yapan Ali görevine devam ederken zenbilkeşlik işini İsmail bin Ali yapmaya başlamıştır (TKGM. d. 202/54b).

Zâviyeye adını veren Şeyh Abdurrahman'ın Hz. Ömer zamanında, İyaz bin Ganem'in komutasında Ahlat'ın fethine katılan orduda bulunmuş ve savaş sırasında şehit olmuş Sahabe-i Kiram'dan Muaz b. Cebel'in oğlu Abdurrahman Gazi olduğu düşünülmektedir (Muhammed el-Vâkidi 2016: 537; Kılıç 1999: 121).⁸ Günümüzde Abdurrahman Gazi Türbesi, Ahlat'ın Tunus Mahallesi'nde şehirden yüksek bir tepede yer almaktadır (bkz. resim 13).

19. Şehidler Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, 1540 yılına ait defterlerde yer almamıştır. 1556 yılına ait defterde ise Ahlat'a tabi Tonos Köyü yakınlarında olduğu kaydedilmiştir. Bu tarihte zâviyenin, Tonos Köyü'ne yakın Vank Mezrası gelirlerinden 160 akçe geliri olup bu gelirin zâviye şeyhi Şeyh Maksûd eliyle yolculara harcanması şart konulmuştur (BOA. TT. d. 297/70). 1571 yılı kayıtlarında ise zâviyeye Vank Köyü gelirlerinden 1.240 akçe gelir yazılmıştır. Bu tarihte zâviyede şeyhlik görevini Behlül bin Hasan günlük bir akçe ile yerine getirirken, imam İbrahim ve müezzin Abdülkerim hasbî olarak kaydedilmişlerdir (TKGM. d. 202/53b).

20. Safar Ağa Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Adilcevaz Nahiyesi'nde bulunmaktaydı. Yapının kim tarafından ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. 1540 yılına ait defterde Adilcevaz'a tabi dört gayrimüslim hânenin yaşadığı Köğös-ı Ulya Köyü'nden elde edilen hububat gelirlerinin 1/4'ü (120 akçe) zâviyeye gelir kaydedilmiştir. Bunun dışında şehre yakın bir kıta zemini olan zâviyenin yıllık geliri 220 akçe olup bu gelir yolculara harcanmaktaydı (TKGM. TTD. d. 109/119b). 1556 ve 1571 yılına

⁸ Abdurrahman Gazi hakkında detaylı bilgi için bkz. Gürbüz, 2016:1155-1171.

ait defterlerde bu zâviyeye dair herhangi bir bilgi kayıtlara geçmemiştir.

21. Baba Hüseyin Zâviyesi

Günümüzde mevcut olmayan ancak kayıtlardan Adilceviz Nahiyesi'nde bulunduğunu öğrendiğimiz zaviyenin, 1540 yılında Aydın Bey değirmeninden elde edilen 1.000 akçe yıllık geliri olup bu gelir yolcular için harcanmıştı (TKGM. TTD. d. 109/119b). 1556 yılına gelindiğinde 1540 yılında Safar Ağa Zâviyesi'ne gelir olarak yazılan Kögös-ı Ulya Köyü'nün 1/4'lük hububat geliri bu zâviyeye aktarılmıştır. Bu tarihte Kögös-ı Ulya Köyü'nün 1/4'lük hububat geliri 1540 yılına göre % 67 artarak 367 akçeye ulaşmıştır (BOA. TT. d. 297/67). 1571 yılında ise aynı köyün aynı orandaki hububat gelirinden elde edilen 370 akçe Baba Hüseyin Zâviyesi'ne gelir yazılmıştır (TKGM. d. 202/51b).

22. Şeref Bey Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviyenin, Adilceviz Nahiyesi'ne tabi Kasuh Köyü'nde olduğu tahmin edilmektedir. Zira 1556 yılına ait defterde Adilceviz'a bağlı Pirnav Mezrası hâsılları yazılırken bunların bir miktarının vakf-i zâviye-i Kasuh'a ait olduğu belirtilmiştir (BOA. TT. d. 297/55). Ayrıca aynı defterin bir başka sayfasında Kasuh Köyü ve Yazınvenk Mezrası, merhum Şeref Bey vakfından olan zâviyeye gelir kaydedilmiştir (BOA. TT. d. 297/66).

1540 yılına ait defterde hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan zâviyenin, 1556 yılında 25 Müslüman, 41 gayrimüslim hânenin yaşadığı Kasuh Köyü ve Yazınvenk Mezrası'ndan elde edilen 5.571 akçe ile Pirnav Mezrası'nın mâhsül gelirlerinin yarısı olan 3.000 akçeden meydana gelen toplam 8.571 akçe geliri vardır (BOA. TT. d. 297/55 ve 66-67). 1571 yılına geldiğinde Kasuh Köyü ve Yazınvenk Mezrası'nın mâhsül gelirlerinin yarısı bu zâviyeye ayrılmıştır. 23 Müslüman ve 71 gayrimüslim hânenin elde edilen gelirlerin yarısı 10.423 akçedir. Bu tarihte zâviyenin kâtiplik işini günlük iki akçe ücretle Mehmet adlı kişi yürütmektedir (TKGM. d. 202/16a-16b ve 51b).

23. Baba Daşgun Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Adilceviz Nahiyesi'ne bağlı Baba Daşgun Köyü'nde bulunmaktaydı. 1450 yılına ait defterde aynı köyden elde edilen 300 akçe geliri vardı (TKGM. TTD. d. 109/119b). 1556 yılında Daşgun Köyü, Simek? Mezrası ve Tiğser değirmeninden elde edilen 300 akçe zâviyeye gelir kaydedilmiştir (BOA. TT. d. 297/68). 1571 yılında

Daşgun Köyü, Çiçek Mezrası'yla birlikte yazılmış ve 21 hânedan toplam 652 akçe gelir elde edilmiştir (TKGM. d. 202/17a). Defterin başka bir sayfasında ise Baba Daşgun Zâviyesi'ne, Daşgun Köyü ve Çiçek Mezrası'nın vakıf kaydedildiği belirtilmiş ancak gelirler 480 akçe yazılmıştır. Bu sayfadaki kayıta ayrıca zâviye şeyhi Şeyh Bünyad'a günlük bir akçe ücret verildiği ve gelirlerin vakıf şartı üzerine Şeyh Bünyad eliyle gelip giden yolculara harcanacağı belirtilmiştir (TKGM. d. 202/52a).

24. Piri Bey (Kara Şeyh) Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Adilceviz Nahiyesi'ne bağlı Kara Şeyh Köyü'nde bulunmaktaydı. 1540 yılında Adilceviz Nahiyesi'ne tabi 34 hâne ve 3 mücerredin yaşadığı Kara Şeyh Köyü'nün 3.840 akçe hâsılı bu zâviyeye gelir yazılmıştır (TKGM. TTD. d. 1097115a-115b). 1556 yılında ise aynı köy Kızılviran ve Tanzut mezralarıyla birlikte Kara Şeyh Zâviyesi'ne vakıf kaydedilmiştir. Bu tarihte 31 Müslüman, 2 Ermeni hânesinden elde edilen toplam gelir 9.074 akçedir (BOA. TT. d. 297/67).

1571 yılında tutulan vakıf defterinde bu zâviyeye dair bilgiler ayrıntılı kaydedilmiştir. Kayıtlardan zâviyenin önceki tahrir esnasında vakıfname si bulunamadığından vakıf köyün adıyla yazıldığı ancak vâkıfın evladından olan eski Musul Sancakbeyi İmamkulu Bey'in elindeki padişah emrinden İmamkulu'nun ecdadından Piri Bey'in vakflarından olduğunun anlaşıldığı ve bundan dolayı yeni deftere Piri Bey Zâviyesi olarak kaydedildiği belirtilmiştir. 1571 yılında Kara Şeyh Köyü ve Kızılviran Mezrası'ndan elde edilen 11.412 akçe zâviyeye gelir yazılmıştır. Aynı yılda zâviyede şeyhlik görevini Şah Ali, kâtiplik işini ise Mehmed adlı kişi yürütmektedir (TKGM. d. 202/51b).

25. Alaca Atlu Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, 1540 yılına ait defterlerde yer almamıştır. 1556 yılına ait defterde ise Adilceviz yakınlarında bulunan bir değirmen, üç kıta zemin ve bir kıta bağ zâviyeye gelir kaydedilmiş fakat gelir miktarları yazılmamıştır (BOA. TT. d. 297/69). Zâviyeye dair 1571 yılında tutulan kayıtlar, 1556 yılı kayıtlarıyla aynıdır. 1571 yılında Şeyh Mustafa adlı kişi zâviyede şeyhlik yapmaktadır (TKGM. d. 202/52b).

26. Han Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Adilceviz'a bağlı Dırâhpur Köyü yakınlarında bulunmaktaydı. 1540 yılına ait defterde hakkında

bilgi bulunmazken 1556 yılı kayıtlarında Dırahpur Köyü yakınlarında 2 kıta zemine sahip olduğu ve buradan elde edilen mahsulün vakıf şartı gereği gelip giden yolcular için harcandığı belirtilmiştir (BOA. TT. d. 297/69). 1571 yılında hazırlanan vakıf defterindeki kayıtlar, 1556 yılı kayıtlarıyla aynı bilgileri içermektedir (TKGM. d. 202/52b).

27. Toğan Zâviyesi

Günümüze kadar varlığını devam ettiremeyen zâviye, Adilceviz Nahiyesi yakınlarında bulunmaktaydı. 1540 yılına ait defterlerde yer almayan zâviyeye, 1556 yılı kayıtlarında gelir miktarları belirtilmeden Karaağaç Mescidi imamının elinde bulunan bir kıta zemin ile resm-i küvvare (kovan ya da baldan alınan vergi) gelir yazılmıştır. 1556 yılında zâviyeye ait temessükler kaybolduğundan vakıf gelirlerinin, zâviyeye ismini veren ve aynı zamanda zâviyede şeyhlik yapan Hüseyin Toğan eliyle gelip geçen yolcular için harcandığı belirtilmiştir (BOA. TT. d. 297/69). Bu bilgidен hareketle zâviyenin 1540 yılından sonraki bir tarihte Şeyh Hüseyin Toğan tarafından yaptırıldığını söyleyebiliriz. 1571 yılında zâviyeye dair tutulan kayıtlar, 1556 yılı kayıtlarıyla aynıdır (TKGM. d. 202/2b).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 23 Ağustos 1514 tarihinde Safevîlerle yaptığı Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı egemenliğine alınan Bitlis ve havalisinde bulunan zâviyeleri, bölgede farklı zaman aralıklarında yapılan tahrir sonuçlarını içeren mufassal tahrir ve vakıf defterlerinden tespit edebilmekteyiz. Bu kayıtlara göre 1540 yılında Bitlis sancak genelinde on dokuz, 1571 yılında ise yirmi iki adet zâviye bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda sayıları on dokuz ile yirmi yedi arasında değişen Bitlis ve çevresindeki zâviyelerin on beşi yani % 56'sının şeyh ve baba unvanı taşıyan kişilerin, beşi yani % 19'u yönetici kişilerin adıyla anılmaktaydı. Bu durum Bitlis ve çevresindeki zaviyelerin çoğunlukla farklı bölgelerden Anadolu'ya göç eden şeyhler ve dervişler tarafından kurulduğuna işaret etmektedir.

XVI. yüzyılda kayıtlara geçen zâviyelerin yedisi Bitlis merkezde, on ikisi Ahlat ve sekizi de Adilceviz Nahiyesi'ndeydi. Ahlat ve Adilceviz nahiyelerinde bulunan yirmi zaviyeden en az yarısı köylerde ve nahiyе merkezi dışında faaliyet yürütmekteydi. Anlaşılan zâviye kurucular, bazen devlet desteğiyle şehir merkezinde bazen de kendi imkânlarıyla ıssız yerlerde inşa ettikleri zâviyeler sayesinde buraları şenlendirmiş, iskâna açmış ve böylece Türk-İslâm kültürünün yayılmasına hizmet etmişlerdi. Bitlis ve

yöresinde faaliyet gösteren zâviyeler, adeta bugünkü sivil toplum kuruluşları gibi faaliyet göstermişlerdi. Nitekim kayıtların birçoğunda zaviyelerle ilgili “ayende ve revendeye hizmet” şartının konulmuş olması bu fikri destekler niteliktedir. Kayıtlara geçen zâviyelerin önemli bir kısmının yapım tarihi hakkında bilgi bulunmaması onların Osmanlı hâkimiyeti öncesinde kurulduklarını göstermektedir. Hangi dönemde kurulmuş olmalarına bağlı olmaksızın belirli şartlar dâhilinde idare edilen bu müesseselerde en yetkili görevli zâviye şeyhi olup herhangi bir süre sınırlaması olmadan vazifesini ifa etmektedir. Zâviye şeyhlerinin aldıkları ücretler, zâviyenin işlerliğine bağlı olarak değişiklik göstermiştir.

Bitlis coğrafyasında XVI. yüzyılda faaliyet gösteren zâviyeler, bu dönemde şehirde sosyal yaşama verilen değerin bir göstergesi olarak dikkat çekmektedir. Bu zâviyeler, uzun süre yöre halkının manevi ihtiyaçlarını karşılamış, onlar adına kurulmuş olan vakıflar sayesinde gelip geçen yolculara konaklama, yiyecek-içecek ve dinlenme imkânı sağlamak suretiyle bölgedeki seyahatlerin ve ticaretin güvenli ve düzenli şekilde yürütülmesine yardımcı olmuş, zamanla çevrelerinde yeni yerleşim alanlarının kurulmasına imkân sağlamışlardır. Bu kurumlarda öncelikle din eğitimi olmak üzere şiir, edebiyat, darb-ı mesel, felsefe, hat, tefsir, musiki gibi birçok alanda da eğitimler verilmiş böylece kültürel bir atmosfer sağlanmıştır.

Bitlis ve yöresinde XVI. yüzyılda var olduğu tespit edilen yirmi yedi zâviyeden dördü Bitlis’te, üçü Ahlat’ta olmak üzere toplam yedi tanesi günümüze kadar varlıklarını devam ettirebilmiştir. Bu zâviyeler, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bölgeyi ziyaret eden yerli ve yabancı birçok kişinin uğrak mekânları arasındadır.

KAYNAKLAR

A-Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Adilcevaz ve Köylerin Malikâne ve Tımar Vakıfları Defteri (TD)*, nr. 297.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Bidlîs Tahrir Defteri (TD)*, nr. 413.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM), *Kuyûd-ı Kadime No: 202, Mufassal Evkaf Tahrir Defteri*

TKGM, *TADB. TTD 109 (Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Bitlis)*

T SMA E. 12321 Numaralı Mühimme Defteri.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi. (VGMA), *Ev. Mh. 837/96*.

B- Kaynak Eserler

Hoca Sadettin Efendi (1279). *Tâcü 'l-Tevârîh, İstanbul: Tabhâne-i Âmire*.

İbrahim Peçevi (1992). *Peçevi Tarihi*, C. I. Haz. Bekir Sıtkı Baykal. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

İdrîs-i Bidlîsî (2001). *Selim Şah-nâme*, Haz. Dr. Hicabi Kırlangıç. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Muhammed el-Vâkîdî (2016). *Fütûhu 'ş-Şam*, Trc. Hasan Gülşen. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.

Şerefhan Bitlisî (2013). *Şerefnâme*, C. I. Çev. Abdullah Yegin. İstanbul: Nubihâr.

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Yayına Hazırlayan: Halil Sahillioğlu. 2002 İstanbul: IRCICA Yay.

C-Araştırma ve İnceleme Eserler

Afyoncu, Erhan (2014). *Osmanlı Devlet Teşkilatında Defterhâne-i Âmire (XVI.-XVIII Yüzyıllar)*, Ankara: TTK Yayınları.

Ağca, Taha (2016). “Yusuf Hakîkî’ye (ö.1487) Göre Seyr-ü Sülûk”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (35), s. 126-145.

Altınay, Emine (1994). *1540 (H.947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Alanoğlu, Murat (2017). *Osmanlı İdâri Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, *İstanbul: İstanbul Üniversitesi*.

Alanoğlu, Murat (2019). “Bitlis’e Han Olmak: Osmanlı Klasik Döneminde Bitlis Beyliğine Atanma Sürecine Dair Notlar”, *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*. C. I. Editör. Prof. Dr. Mehmet İnbası ve Prof. Dr. Mehmet Demirtaş. Ankara: Bitlis Eren Ün. Yayınları. s. 319-334.

Aydın, Sıtkı (1967). *Bitlis Tarihi*, İstanbul: Acar Matbaası.

Baltacı, Cahid (2005). *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Barkan, Ömer Lütfü (1942). “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizatör Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi* C. 2. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 299-354.

Barkan, Ömer Lütfü (1962-63). “Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitemlerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* XXIII/1-2. s. 239-296.

Barkan, Ömer Lütfü (1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*. C. I. Haz. Ömer Lütfü Barkan- ve Enver Merili. Ankara: TTK Yayınları.

Berki, Ali Himmet (1965). “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişaf ve Tekâmülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *Vakıflar Dergisi*. C. 4. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 8-13.

Bizbirlik, Alpay (1999). “Osmanlı Toplumunda Vakıfların Sosyo-Ekonomik Boyutları ve Buna Dair Örnekler”, *Osmanlı*. C. V. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 56-62.

Bosworth, C. Edmund (1980). *İslam Devletleri Tarihi*, Çev. E. Merçil ve M. İpşirli, İstanbul: Oğuz Yayınları.

Büyüm, Nazar, (1982). “Bitlis”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 2. Fasikül. 25, İstanbul: Anadolu Yayınları. s. 1378-1444.

Çevik, Adnan (2008). “XI. Yüzyıl Sonlarında Bitlis’te Kurulan Bir Türkmen Beyliği: Dilmaoğulları”. III. *Van Gölü Havzası Sempozyumu (Hakkari 06-09 Haziran 2007)*, Ankara: Hakkari Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları, s. 207-213.

Darkot, Besim (1979). “Bitlis”. *İslam Ansiklopedisi*, C. 2. İstanbul: Milli

Eğitim Basımevi. s. 657-661.

Demir, Abdullah (2008). “16. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Hâkimiyetinde Arşiv Belgeleri Işığında Bitlis Beyleri”, *I. Uluslararası, Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul: Beyan Yayınları. s. 253-283.

Demirci, Mehmet (1998). “Tasavvuf Kültürü ve Romanımız, Samiha Ayverdi Örneği”, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, XXVII/2. s. 40-44.

Demirtaş, Yavuz (2007). *XIX. Yüzyıl İstanbul’unda Tekke MüsİKİSİ*, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Emecen, Feridun M. (1991). “Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri”, *Tarih ve Sosyoloji Semineri (28-29 Mayıs 1990)*, İstanbul: İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları. s. 143-146.

Emecen, Feridun (1999). “İrakeyn Seferi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 19. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 116-117.

Eyice, Semavi (1963). “İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi Zâviyeler ve Zâviyeli Camiler”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Tarihi Mecmuası* XXIII, s. 3-57.

Fleischer, Cornell H. (1990). “Mawlana Hâkim-al-Din Edris bin Hüsam-al-Din Ali el Bedlisi”, *Encyclopaedia Iranica* IV. s. 75.

Genç, Vural (2019). *Acem’den Rum’a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî*, Ankara: TTK Yayınları.

Gökbilgin, M. Tayyip (1957). “Arz ve Raporlarına Göre İbrahim Paşa’nın İrakeyn Seferindeki İlk Tedbirleri ve Fütuhâtı”, *Bellekten*, 83/XXI. Ankara: TTK Yay. s. 449-482.

Gündüz, İrfan (1984). *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, İstanbul: Seha Neşriyat.

Gürbüz, Osman (2016). “Abdurrahman Gazi Kimdir?”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3, s. 1155-1171.

Gürhan, Veysel (2019). “Safevilerden Osmanlıya İltica Eden Ulama Paşa ve Şeref Han İle Giriştiği Bitlis Hâkimiyeti Mücadelesi”, *Tarihî ve Kültürel Yönleriyle Bitlis*, C. I, Editör. Prof. Dr. Mehmet İnbaşı ve Prof. Dr. Mehmet Demirtaş, Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları. s. 221-229.

İpşirli, Mehmet (1993). “Cuma Selâmlığı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm*

Ansiklopedisi. C. 8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 90-92.

Kara, Mustafa (1980). *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekke ve Zâviyeler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kazıcı, Ziya (2003). *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Yayınları.

Keleş, Nevzat (2011). “Moğol İstilasası Sonrasında Harezşahların Yeni Yurt Arayışları Bağlamında Ahlat’ın Kuşatılması Meselesi”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (Ahlat 17-24 Haziran 2008)*, Ankara: Ahlat Kültür Sanat ve Çevre Vakfı, Ahlat Belediyesi, Bitlis Eren Ün. Yayınları, s. 275-282.

Kılıç, Orhan (1999). *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara: Tamga Yayınları.

Kılıç, Orhan (1999). “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 10, Ankara: Ankara Ün. Yayınları. s. 119-137.

Kılıç, Remzi (1999). “Kanunî Sultan Süleyman’ın İrakeyn Seferi’nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Gelişmeler”, *Bilig*. 9 (Bahar), s. 115-131.

Koçak, Zülfıye (2019). “XVI. Yüzyıl Tapu Tahrir Defterlerine Göre Bitlis Camileri ve Mescitleri”, *Vakıflar Dergisi*, C. 51. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 73-97.

Koçak, Zülfıye (2021). “XVI. Yüzyılda Bitlis’in İdari Statüsü”, *Bitlis Tarihi (Eskiçağdan Yeniçağa)*, C. I. Editör Prof. Dr. Mehmet Demirtaş. İstanbul: Efeakademi Yayınları. s. 183-225.

Kodaman, Bayram (2014). “Osmanlı İdaresinde Kürtlerin Statüsü”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler (09-10 Ocak 2014)*, C. I. Ankara: TTK Yayınları. s.161-166.

Köprülü, Fuad (2013). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Küçükdağ, Yusuf ve Silay Güler (2015). “Osmanlı Döneminde Belviran Kazası’nda Tasavvuf, Tekke ve Zaviyeler”, *Türk-İslâm Medeniyeti İlmî Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, 10/20. s. 19-50.

Merçil, Erdoğan (1985). *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Ocak, Ahmet Yasar (1978). “Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, C. 12. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. s. 247-269.

Ocak, Ahmet Yasar ve Faroqhi, Suraiya (1986). “Zaviye”, İslam Ansiklopedisi. C. 13. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. s. 468-476.

Ocak, Ahmet Yaşar (2011). *Osmanlı Sufiliğine Bakışlar; Makaleler-İncelemeler*; İstanbul: Timaş Yayınları.

Öz, Mehmet (2010). “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 39. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 425-429.

Öztürk, Nazif (1999). “Sosyal Siyaset Açısından Osmanlı Dönemi Vakıfları”, *Osmanlı*, C. V. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. s. 34-43.

Pakalın, M. Zeki (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Polat, Ümit (1997). “Tarih İncisi Ahlat”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 126. s. 23-28.

Savaş, Saim (1992). *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas, Ali Baba Zâviyesi*, İstanbul: Dergah Yayınları.

Serin, Muhittin (1986). *Hat Sanatımız*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Sevim, Ali ve Yücel, Yaşar (1989). *Türkiye Tarihi*, Ankara: TTK Yayınları.

Sırım, Veli (2018). “Bir Finansman Kaynağı Olarak Vakıflar: Osmanlı Örneği”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (4/6). s. 22-36.

Sümer, Faruk (1986). “Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar”, *Bellekten*, L /197. s. 447-494.

Şen, Korkmaz-Karasu, Yunus Emre (2021). *Arkeolojik Veriler Işığında Bitlis Kale Kazısı Seramik Buluntuları(2018-2019 Yılı Kazı Dönemi)*, İstanbul: Ege Yayınları.

Talay, Aydın (2017). *Bizim Eller Van*, Erzurum: Van Belediyesi Yayınları.

Tanman, M. Baha (1991). “Âsitâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 485-487.

Tekin, Rahmi (2018). *Türk Tarihinde Ahlat*, Ankara: Gece Kitaplığı.

Tuncel, Metin (1992). “Bitlis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 6. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. s. 225-228.

Turan, Osman (1973). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.*

Turan, Osman (1984). *Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul: Nakışlar Yayınevi.*

Turan, Osman (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar: Metin, Tercüme ve Araştırmalar, Ankara: TTK Yayınları.*

Uludağ, Süleyman (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Marifet, Yayınları.*

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1998). *Osmanlı Tarihi, C. 2. Ankara: TTK Yayınları.*

Ünal, Mehmet Ali (2014). “İstimalet Siyaseti Çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Kürt Politikası”, *Tarihte Türkler ve Kürdler Sempozyumu Bildirileri (09-10 Ocak 2014), C. I. Ankara: TTK Yayınları. s. 141-159.*

Yılmaz, Ahmet (2010). *413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.*

Yinanç, Mükrimin Halil (1979). “Bitlis (Tarih)”, *İslam Ansiklopedisi, C. 2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi. s. 661-664.*

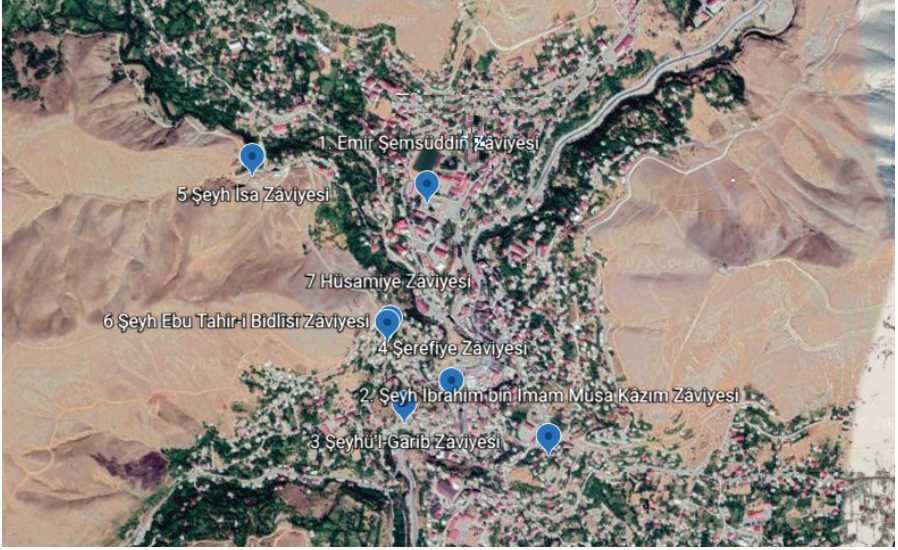
Ekler

Ek 1: 1540-1571 Yılı Gelir Gider Durumu

1540 Yılı				1571 Yılı			
Sıra	Zâviye Adı	Gelir (Akçe)	Gider (Akçe)	Sıra	Zâviye Adı	Gelir (Akçe)	Gider (Akçe)
1	Emir Şemsüddin	26.788	25.100	1	Emir Şemsüddin	22.732	22.821
2	Şeyh İbrahim b. İmam Musa Kâzım	6.717	6.357	2	Şeyh İbrahim b. İmam Musa Kâzım	11.447	4.595
3	Şerefiye ¹	33.842	28.517	3	Şerefiye	79.539	44.320
4	Şeyhü'l-Garib	540	-	4	Şeyhü'l-Garib	620	360
5	Şeyh İsa	2.326	720	5	Şeyh İsa	3.087,5	2.070
6	Şeyh Ebu Tahir-i Bidlisi	3.008	-	6	Şeyh Ebu Tahir-i Bidlisi	9.278	-
7	Hüsamiye	-	-	7	Hüsamiye	9.690	4.690
8	Şeyh Mehmed Seherhiz	1.000	-	8	Şeyh Mehmed Seherhiz	1.210	-
9	Şeyh Abdülkadir	878	-	9	Şeyh Abdülkadir	1.030	-
11	Şeyh Ammar Ahlatî	8.330	8.280	10	Şeyh Ammar Ahlatî	10.793	1.620
11	Kırklar	4.390	4.320	11	Kırklar	9.240	-
12	Baba Merdân	500	-	12	Baba Merdân	1.030	360
13	Bayındırıye	8.400	8.100	13	Bayındırıye	8.460	8.640
14	Şeyh Yoldaş	250	-	14	Şeyh Yoldaş	522	-
15	Hacı Hüseyin-i Harrâni-yi Ensârî	200	-	15	Hacı Hüseyin-i Harrâni-yi Ensârî	1.210	720
16	Şeyh İbrahim ²	180	-	16	Şeyh İbrahim	550	-
17	Şeyh Necmeddin Hevayî Zâviyesi	700	-	17	Şeyh Necmeddin Hevayî Zâviyesi	550	360
18	Şeyh Abdurrahman ³	80	-	18	Şeyh Abdurrahman	300	-
19	Şehidler ⁴	160	-	19	-	-	-
20	Safar (Süvar) Ağa	220	-	20	-	-	-
21	Baba Hüseyin	1.000	-	21	Baba Hüseyin	370	-
22	Şeref Bey ⁵	8.571	-	22	Şeref Bey	10.423	-
23	Baba Daşgun	300	-	23	Baba Daşgun	652	-
24	Piri Bey (Kara Şeyh)	3.840	-	24	Piri Bey (Kara Şeyh)	11.412	-
25	Alaca Atlu	-	-	25	Alaca Atlu	-	-
26	Han	-	-	26	Han	-	-
27	-	-	-	27	Toğan	-	-
TOPLAM : 19				TOPLAM : 22			

¹ Şerefiye Camisiyle beraber yazılmıştır.² Verilen gelir ve gider 1556 yılına aittir.³ 1540 yılı kayıtlarında yoktur. Kaydedilen gelir 1556 yılına aittir.⁴ 1540 yılı kayıtlarında yoktur. Kaydedilen gelir 1556 yılına aittir.⁵ 1540 yılı kayıtlarında yoktur. Kaydedilen gelir 1556 yılına aittir.

Ek 2: Bitlis Zâviyelerinin Uydu Görüntü Haritası

Resimler

Resim 1. *Emir Şemsüddin Zâviyesi, Zülfiye Koçak, 2021.*

Resim 2. *Seyyid İbrahim Camisi Olarak Anılan Cami, Zülfiye Koçak, 2021.*

Resim 3. Seyyid İbrahim Camisinin Kitabesi ve Cami İçindeki Seyyid İbrahim Mezar Sandukası, Zülfıye Koçak, 2021.

Resim 4. Şeyhü'l-Garib Zâviyesi'nin İç Mekânı ve Şeyhü'l-Garib Mezar Sandukası, Zülfıye Koçak, 2021.

Resim 5. Şeyhü'l-Garib Zâviyesi'nin Giriş Kapısı ve Kapı Üzerindeki Kitabesi, Zülfiye Koçak, 2021.

Resim 6. *Şerefiye Külliyesi*, Zülfıye Koçak, 2021.

Resim 7. *Şeyh İsa Mezarının Bulunduğu Bölge*, Zülfiye Koçak, 2021.

Resim 8. *Şeyh Ebu Tahir-i Bidlîsî'nin Türbesinin Bulunduğu Yer*, Zülfiye Koçak, 2021.

Resim 9. *Şeyh Mehmed Sencerhiz'in Mezarı*, Zülfıye Koçak, 2021.

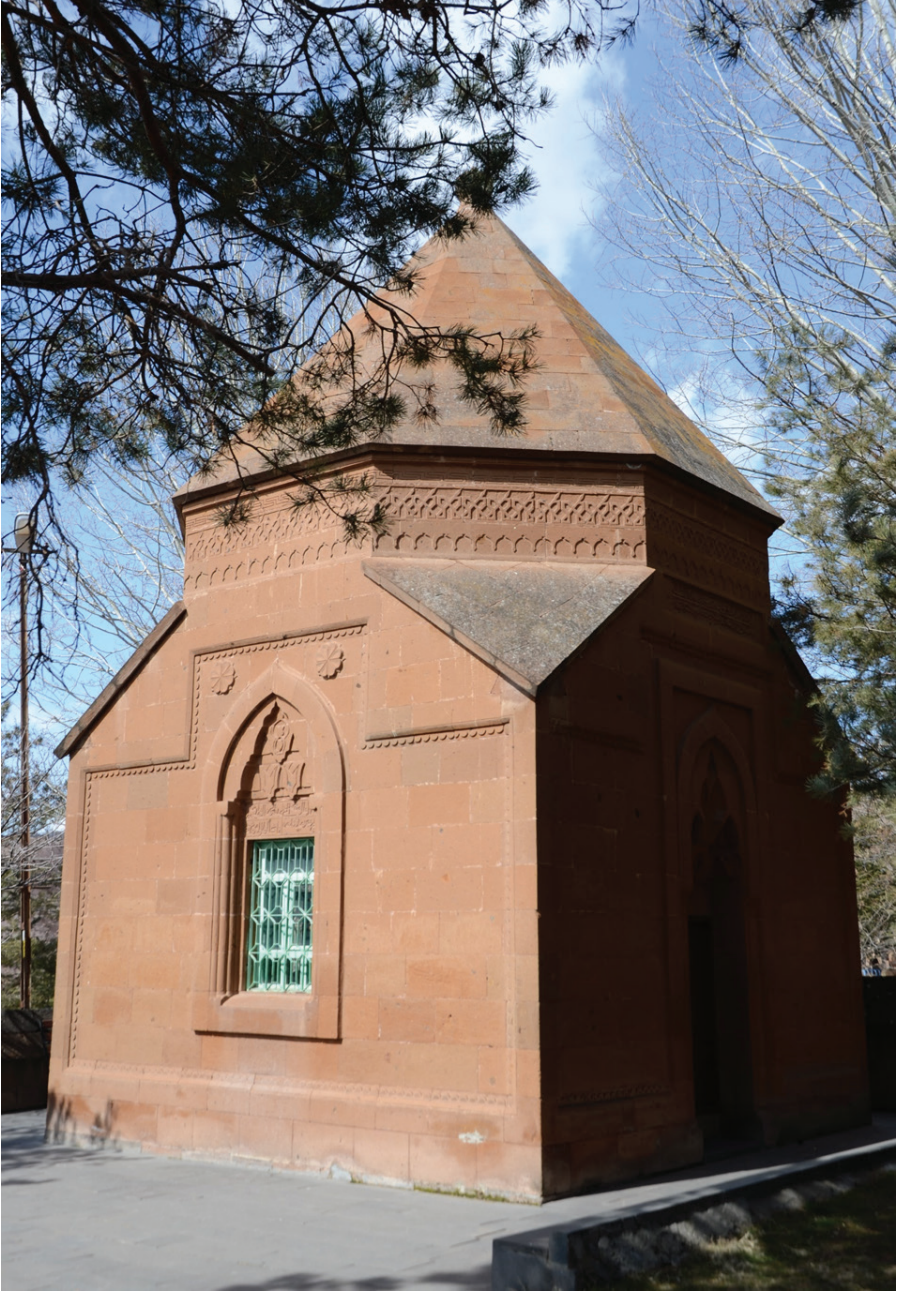
Resim 10. *Şeyh Mehmed Sencerhiz'in Mezarı*, Zülfıye Koçak, 2021.

Resim 11. *Bayındır Kümbeti ve Günümüzde Cami Olarak Kullanılan Yapı, Zülfiye Koçak, 2021.*

Resim 12. *Şeyh Necmeddin Hevayî Türbesi, Zülfiye Koçak, 2021.*

Resim 13. *Abdurrahman Gazi Türbesi, Zülfıye Koçak, 2021.*

